

3.3. Анонімна реляція «міжнародна» про набіг татар 1589 р.

Зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних істориографів анонімний опис антитарської військової кампанії на Україні 1589 р.

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську «пресу», вірогідно, у зв'язку із ім'ям Яна Замойського – великого майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодій тоді преси. Не виключене і його авторство, або співавторство, щодо цього тексту, адже відомо про його редагування текстів з хронік Гейденштейна; у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігаються і латиномовні описи-реляції пера Я.Замойського – з 1599 р. – про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558-1601) та з 10.02.1600 р. – про перемогу над цим самим воєводою³⁷⁹. Отже події 1589 р. на Україні висвітлювали такі видання, як: «Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat» (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589); «Hrozné noviny kterak 1 srpna 1589 Turci a Tataži do Polska vpadli» (Прага, 1589) і нарешті «Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi» (Рим, 1590). Французький переклад останньої публікації друкують 1590 р. в Ліоні («Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne»)/ «Правдива реляція про набіг та

³⁷⁹ Див.: AGAD. – LL 27. – Р.193-195; 191-193.

розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі»), а також, того самого року, у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793-1860). До речі, видання здійснене на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823-1875) в серії «Bibliothèque Russe» (у ній надруковано за період 1856-1863 рр. 10(?) окремих книжок).

За цим виданням здійснено і український переклад та аналіз цілого твору. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S.I-XVIII; «Notes» (Коментарі). – S.21-29; «Discours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S.31-54; «Discours de Sigismond III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S.55-59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S.61-73.

* * *

Цікавий тут анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – *«Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби спустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баши. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського, виголошену на Варшавському сеймі 1590 р., і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французьки»*. Те, що це твір реляційного жанру прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – *«Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками»*.

Ті самі події досить докладно описані також у хроніці продовжувача Йоахіма Бельського, у Яна Дімітра Соліковського та у вже знайомому нам виданні Р.Гейденштейна³⁸⁰. Посилання

³⁸⁰ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851. – S.103-107; *Jana Dymytra Solikowskiego arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu*

на ці фрагменти у коментарях до нашого тексту робляться далі лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. щойно зробив Олекса Гайворонський³⁸¹.

Оповідь розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св.Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св.Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згромадженої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво, яке анонімний автор характеризує таким чином: «...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки напали на замок Тягиня (Бендери) та спалили його «з усією землею Монкастро» (Аккерман–Білгород-Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «не задовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель, «відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили, після того як, за

Lipcu, do r. 1590. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S.93-95; *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII. – Petersburg, 1857. – T.II. – S.284-287.

³⁸¹ Гайворонский О. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды/ Олекса Гайворонський. – Киев-Бахчисарай: Оранта, Майстерня книги, 2007. Див.: Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину» – С.317-318.

свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту».

Взагалі, активізація українського козацтва, вірогідно, пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576-1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь на малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно, заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584-1588) грозила помста синів його попередника Мехмед-Гірея II (1577-1584). Та й часи міжкоролів'я та боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587-1588 рр.) сприяв безконтрольності щодо Запоріжжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С.Соловйов (а за ним і Д.Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців³⁸². До речі, з тексту Соловйова не випливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Так що, напевно, йдеться про напад запорожців на це місто, вістка про який, за продовжувачем Й.Бельського, надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р.³⁸³. Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туптаракань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

Сучасний дослідник історії кримських ханів О.Гайворонський так виклав цілу цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1588 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетх-Гіреєм відвідав Гезлеві (Євпаторію), де турки, які припливли сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися йому, що шлях суходелом на Крим перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів

³⁸² Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. – Кн.IV: История России с древнейших времен. Т.7-8. – М., 1989. – С.251.

³⁸³ Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S.33.

перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але, коли вони дізналися, що там перебуває хан, обмежилися спустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

Цей напад образив не лише хана, але й турецького султана, який звелів Іслам-Гірею збирати татарське військо для відплатної акції. Наприкінці 1588 р. хан рушив у похід, але татари йшли за непопулярним ханом неохоче, тепла зима затримала замерзання Дніпра та переправу на правий берег річки, де в Ак-Кермані на хана чекали турецькі підкріплення.

Іслам-Гірей таки дійшов до цього міста-замку, але турки тоді вже розійшлися, і треба було очікувати, коли вони знову зберуться. Тут хан помер, і його підданим стало не до походу, їх тепер турбувало питання спадкоємця престолу³⁸⁴.

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Очаків? Азов?) повідомляв німецький історик Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р.³⁸⁵ (вірогідно, тут також не обійшлося без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов як акції 1589 р., як наслідок турецький флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан велів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запоріжжя, знову за С.Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов³⁸⁶ (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо. Вона датує напад на

³⁸⁴ *Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – С.303-306.

³⁸⁵ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – Т.ІІ. – С.56.

³⁸⁶ Там само. – С.55; *Соловьев С.М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн.ІV: История России с древнейших времен. Т.7-8. – С.253.

Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продовжувач Й.Бельського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25.III.1589 р. або невдовзі по тому, при цьому зазначено, що набіги на Тегіню, Очаків та Білгород були «перед тим»³⁸⁷. Про те, що про турецькі погрози – помститися за всі чотири напади – говорили саме на цьому сеймі, пише й Р.Гейденштейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України. Утім, можливо, хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо існує також лист Я.Замойського від 16.VII.1589 р. з повідомленням про цей напад³⁸⁸. Тоді напад можна датувати рубежем червня-липня. Наша реляція додає про нього деякі цікаві подробиці, зокрема про те, що похід приурочено до кінця великого ярмарку в місті, що козаки захопили в його околицях три державних магазини-склади. Запорожці, «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили [вірогідно, вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості – Д.В.], і пішли звідти, придавши вогню вищезгадане місце». До речі, за повідомленням С.Соловйова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулаги на «малих стругах» припливли під Козлов. Уночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був калга Фетх (Фет, Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді, полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни з боку кримців. Як він пише – «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч

³⁸⁷ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – S.101.

³⁸⁸ Див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.167.

вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками, на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками». До речі, інформацію про стимуляцію турками татарського походу наводив і С.Леп'явко³⁸⁹. Він згадує про прямий наказ хану про набіг від великого візира Синан-паши та про посилку 10 тис. червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів. Навів історик і вістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено.

На чолі походу став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора. Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на Україну. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем та Збаражем (у продовжувача Й.Бельського татарський кіш став від Тернополем). Зауважимо, що Газі-Гірей був одним із головних ватажків походу 1575 р. (описаного у підрозділі 3.2), відтак план нової кампанії міг наслідувати той успішний напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й.Бельського та Я.Д.Соліковський датують початок вторгнення 18.VIII.1589 р., у Р.Гейденштейна цього дня татари уже під Львовом), роблячи вилазки на Львів (за продовжувачем Й.Бельського та Я.Д.Соліковським татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км, до Львова) та інші міста Руського воєводства (як бачимо, як і у Папроцького, саме цей напрям найбільше турбує оповідача). Як пише автор реляції, кримці мали армію, поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишалися в коші, а другі – розорювали околичний край, «безжалюбно руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замойський, великий гетьман коронний, на вістки про набіг

³⁸⁹ Там само. – С.167-168.

«поспіхом та звичною обачністю» скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто, «немов на крилах» відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне військо, частина з якого була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга.

У Львові Замойський оголосив надзвичайний стан та нашвидкуруч почав його укріплювати. Останнє робилося у зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються і турки, зосереджені на молдавському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить татарам «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замойського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій». Вірогідно, він мав стримувати турків та перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдавський Хотин, як це трапилося 1575 р. До речі, за продовжувачем Й.Бельського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снятинський. Я.Д.Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця» Миколай Бжеський (Brzeski) вже кілька років хворів.

Наступним кроком було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування та розсилання мобільних загонів, які мали протидіяти невеликим татарським відділам («які, поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції, такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» – це Бучач, але, за таким прописом, тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я.Замойського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім-таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ («Buszk» чи «Buszka» у Й.Бельського, «*Busk*» у Соліковського), місто на прямому шляху

з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить «вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологороми Глиняни). Додамо, зрештою, що, за продовжувачем хроніки Й.Бельського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаїва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича³⁹⁰.

Оповідач дуже високо оцінює ефективність розсилання «загончиків». Як він пише, вони винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, які потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства».

Власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, автор реляції згадує про значний бій з татарським загonom, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках. Татари заскочили тут, «під фортецею», велику кількість селян з возами. Їх вони було вже захопили, але, у цей момент, оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був убитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнутий у жовтий атлас». Цей останній, в той час як інші відступали з-під обстрілу, із групою найзавзятіших продовжив переслідування селян, які втікали до воріт замку. Після смерті його та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої.

Описала реляція й бій під Збаражем. Тут «князь Збараський із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж, і битва продовжувалась доти, аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця». Здається, успіх князя Януша Збараського тут перебільшено, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

³⁹⁰ *Joachima Bielskiego* dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – S.104.

Погромити ворога пощастило Я.Претвичу з «паном Волинським воєводою» (кн. Янушем Острозьким). Вони зустріли татар, «які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повертаючись до табору», і відбили у них усю здобич.

Утім, найдраматичніший бій тієї кампанії трапився під Баворовим. На звістку, що тут сховалася «пані Влодка» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Єлжбету Замойську, сестру Я.Замойського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути, мається на увазі, що вони прийшли сюди великими силами), який отаборився в «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеному, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси, не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції – «старші прийняли рішення – зносити все аж до смерті, а після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися відчайдушно. Як пише автор реляції, останні з самим лише «селянським реманентом, як-то: мотиками, вилами, сокирами та косами – сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу». Коли татарам удалося-таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а інші втекли «до води, до якихось кількох болотистих місць».

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся. Як пише автор реляції, цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце, та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого та доблесного ватажка» (цей Якуб Струсь здобувся у

сучасників на численних панегіристів³⁹¹). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних доповнень про хід бою варто згадати «Пам'ятку Якубові Струсю, старості хмельницькому, не без жалю написану» (Краків, 1589) Йоахима Бельського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,

Strus ie bil mezne.

<...> Lecz na ostatku też legł między niemi/

Pierstami swemi.

<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/

A niżeli pic łyż wiecznie w niewoli.

Wzięt Podlodoski/ a lud jego snadnie

Na placu padnie.

Uszli Kozacy: zbity Charlinskigo:

Ranny Potocki/ pocztu nie zbył swego.

(...коли поганці йшли до замку потужно, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волить, чим пити сльози вічної неволі. / Взятий Подльодовський*, і люд його легко на плаці впадає. / Пійшли козаки. Збито Харлінського**. Поранений Потоцький почту не позбувся свого.³⁹²)

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й.Бельського, татари, не рахуючись із втратами, захопили «пригородок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеним прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-

³⁹¹ Див.: *Koloszvári J. Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti.* – Kraków, 1590; *Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu.* – Warszawa, 1886.

* *Подльодовський Миколай* – ротмістр коронний.

** *Харленські (Харлінські)* – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київщині (спадкоємці Полозовичів).

³⁹² *Bielski J. Pamiętka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu.* – Kraków, 1589. – S.4-5.

шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували татар і вже було тіснили їх, коли Я.Струсь, відрізаний від своїх, був убитий. Рота Струся була збита з позиції, дісталася й іншим. У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький), Корицінський* та інші шляхтичі. Усіх їх згодом довелося викупати за немалі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою, відпустив Білецький (Ібрагим Білецький?), шляхтич-потурнак, з татарського табору. Попри те, що поле лишилося за татарами, вони, виснажені боєм, полишили штурм замку та відступили. Загиблих у бою значніших ватажків вони поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовом могли значні підрозділи кн.В.-К.Острозького (київського воєводи) та кн.Я.Збаразького (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За відомостями Я.Д.Соліковського, Я.Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника у гущу ворогів. За Соліковським, у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, татари, за даними автора реляції, «прорвались під Оринин, розташований в чотирьох лігах [себто у 20-22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Оринином. Мова, напевно, про одного із синів князя Остафія Ружинського – Михайла (✠ після 1592) або Кирика (Кирила, ✠ 1599), чи, менш вірогідно, Миколу (✠ 1592). Відомо, що Кирик і Михайло 1588 р. порядкували на Запоріжжі, отже, ймовірно, тут мова про найкраще описаний продовжувачем Й.Бельського (знаний і Я.Д.Соліковському) бій запорожців з татарами, коли ті вже поверталися додому. За цими звістками, один з татарських

* Вірогідно, це *Миколай Корицінський* (1543-1615) – королівський секретар та жупник краківський.

«цариків», себто представників дому Гіреїв, розбив тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього, вождя-царика вбили, його бранців звільнили. Тут надійшла допомога татарам, яка оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней і почали відстрілюватись. Вони відбили дві татарських атаки, після чого ворог відступив. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч». Утім, вірогідно, бій під Орининим та на Кам'янці – то два різних бойових зіткнення.

Тут варто згадати, що С.Леп'явко проаналізував нещодавно лист самих запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р., де йдеться про цю військову кампанію³⁹³. За ним, на звістки, що татари перейшли Дніпро, козаки з місць своїх літніх промислів (Запоріжжя?) вирушили до Дністра навздогін за нападниками. До їхнього війська тоді приєдналися й почти черкаського та переяславського підстарост, брестського воеводица Горностая і ще кількох значних шляхтичів. Запорожці перестріли татар на річці Кам'янці (невеличка ліва притока Дністра) за дві милі від молдавського міста Сорок. Вони раптово напали на один з кошів, де було 6 тисяч татар, знищили 2 700 чоловік, у т.ч. одного царевича і кількох представників татарської знаті. Хан Казі-Гірей, який стояв неподалік «за горою», поспішив на допомогу своїм і оточив козаків. Запорожці вміло відбивалися табором, але ворог не припиняв натиску. Тоді козаки пішли у відчайдушну контратаку. У бою загинуло кілька значних татарських мурз, під ханом було вбито коня. Втрати змусили татар відступити. Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що татари втратили 9 тис. чоловік, хана було поранено в ногу, вбито його двоюрідного брата, ханського підскарбія, кількох мурз і також відбито великий полон. Як побачимо нижче, усі ці вістки дуже схожі із оповіддю про бій на переправі через Дністер. Отже, бій на Кам'янці – то справа не самих лише запорожців.

³⁹³ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.169-170.

Та повернемося до тексту реляції. Як звичайно, коронні війська спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка, Темрюка та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (вірогідно, вони могли розраховувати ще й на сили М.Язловецького, Кам'янець-Подільського гарнізону, а також запорожців (гетьмана Ружинського?)).

Вони зустріли в одному переході від «Кам'яного Броду» (р.*Кам'янка?*) татарські підрозділи «Жасобінита, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції, «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши звістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлучений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому він пішов на хитрість, «ніколи не практикувану Татарами»: наблизившись «до Каменя» (Кам'янка?), залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювало татар, які розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розподілити свої обов'язки під час битви з настільки значним не вигідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісусове, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням]; [вони вирішили,] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив вперед своїх вояків, коронні роти пішли в контратаку. Причому билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає,

що від цієї рани хан невдовзі помер). Серед татарських ватажків у цьому бою коронні вояки вбили, на думку оповідача:

*«Пана Баті-Гірея, сина Джасеневу, командира тисячі коней;
Пана Солтана, Сафі-Гірей Хана, з яким, небагато днів перед тим,
Козаки мали бій на морі, командира одного великого ескадрону;
Пана Козю, також командира;
Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом;
Пана Алі-Плуріову, кузена великого Хана, з двома тисячами коней;
Пана Караїна, командира Татар Гааських;
Пана Шири, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його
родом;
Панів Каромазаїмського, Алтачіїна, Маємета, Келіувей».*

Маю підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером.

Далі за текстом хід бою розвивався таким чином. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тиснути татар. Поранений хан, приховуючи слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цьому відступі «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шикування» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, жовніри «билися з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою коронні вояки взяли приступом ліс та винищили обложених татар — «яких налічувалось дев'ять тисяч».

Далі звитяжні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково — «Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод; більша частина їх потонула, і [лише] залишок переправився за річку, рушивши до турецького табору; і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими, кажуть, був знайдений один князь зі своєю дружиною; і, повернули втрачені залишки здобичі, розореній вищезгаданими Татарами Русі; і цим способом Поляки навчили Татар як-то приходити шкодити їх

краям». До речі, про увесь цей погром татар біля Дністра не згадали ані продовжувач Й.Бельського, ані Я.Д.Соліковський, ані Р.Гейденштейн. Здається єдина глуха згадка про нього є у П.Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки»³⁹⁴.

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й.Бельського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збараський з дружиною». Він помер у полоні, а жінку викупили. Можливо, він має на увазі кн.Костянтина Владиславовича Збараського († після 1590), одруженого із Барбарою Ходоровською. Можливо, також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних, пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській (у 1589 р. згадується як власниця володінь свого померлого(?) чоловіка). С.Леп'явко із посиланням на інше джерело³⁹⁵ пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною»³⁹⁶. Якщо це так, то це міг бути лише кн.Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) з дружиною кн. Олександрою Романівною Сангушківною († 1602), причому, оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р.^{*}, вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Утім повернемося до тексту реляції. Її автор зауважує, що після відступу татар не забарилося й відплатна акція. Він пише: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, сповна сквитавшись за образи; і переправились за річку Дністер <Гірас>, [де] знайшли велику

³⁹⁴ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego*. – Kraków, 1870. – S.93.

³⁹⁵ Rps. BUW. – 46. – S.21

³⁹⁶ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.168.

* Висловлюю вдячність І.Тесленкові за консультацію у цілому цьому питанні.

кількість Татар, які прагнули [їм] завадити, але вони були всі вбиті; і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу, в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих; і при цьому нищили вони всі види худоби, що знаходили». Під згадкою тут шляху на Кафу-Феодосію, напевно, варто розуміти, що козаки обсіли шляхи вздовж Чорного моря, якими татари мали повертатись до Криму.

Зауважимо, що за часів звияжного Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я.Замойський був не проти продовжити курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я.Замойського від 10.X.1589 р. турецька армія нараховувала бл.40 тис. вояків, у т.ч. кілька тисяч угорців, кілька тисяч молдаван та трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши вгору Дністром лише окремі загони³⁹⁷).

Турецька армія мала, під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із татарами, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я.Замойського від 10 вересня турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва.

Замойський як великий канцлер та великий гетьман коронний повідомив короля Сигізмунда III про загрозу

³⁹⁷ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.169.

турецького вторгнення. Монарх тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна, на зустріч із своїм батьком – королем Швеції,

Гетьман таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції, «шляхта із завзяттям та неймовірною спритністю підготувала і привела до ладу добрих солдат, випробуваних та звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних та п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених та добірних (які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана, на війні Московській), такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася, Я.Замойський повів її з Глинян в бік Молдови. Він став табором на кордоні, як пише автор реляції, «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії». Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська. Відтак, сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив своє військо (лише летючі загони акинджи*, як пише Я.Д.Соліковський, під проводом акинджи-бея за наказом Хедер-паші спалили прикордонний Снятин).

Як додаток до своєї реляції, анонімний автор подав наприкінці тексту копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я.Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося

* *Акинджи* (рейдери) – загони легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм та спустошення території ворога. Тут, напевно, були задіяні акинджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Малкочогуллар.

перекладача з латини, якою, напевно, писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що, якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Турецький командувач погоджується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що до зими до султана буде направлено польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

Анонімна реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним оповіданням про цю подію. Попри те, що за детальністю викладу вона поступається, зокрема, вище аналізованій «Історії жалісній» Б.Папроцького, цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замойського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай не ефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.Д.Соліковського).

Цікавим є те, що попри провал прикордонної «оборони поточної», можливо більший навіть за вищеописаний випадок 1575 р., татарам не вдалося вивести значної кількості бранців та здобичі, причому великою мірою це сталося саме завдяки козащині. Недаремно остання, наступного 1590 р., звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці.

Загалом ситуація на Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність із передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною». Отже можна казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а відтак – і важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої відносно, наприклад,

вище дослідженої реляції Й.Л.Деція з 1527 р. Це вже не «заготовка» для просунутих європейських оглядачів, а завершене «послання» світу. Для переконливості воно використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поведіння християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедер-паші). Відтак не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

Війна має великі «заслуги» перед історичною літературою, і річпосполитський наратив XVI ст. тут не виняток. На жаль, вітчизняна історіографія, поза козацьким сюжетом, ще слабо цікавиться тогочасними «українними війнами», відтак чимало яскравих пам'яток все ще залишаються не введеними у науковий обіг (саме для цього розділу нашої праці існувала найбільша можливість *обирати* та *відбирати* першоджерела). Проаналізовані тут тексти можуть бути визнані хіба за певну «вершину айсбергу». Як бачимо, вони вражають своїм фактографічним багатством та живим репортажним стилем, а отже здатні слугувати за чудову ілюстрацію своєї епохи.

Загалом монографії окремої війни (у формі реляцій, віршованих хронік, діаріюшів, промов та панегіриків) – це один з найпопулярніших жанрів ранньомодерного історіописання, справжній фундамент тогочасної історичної нарації, відтак твори такого роду здатні чимало сказати і про історіографічну техніку власної доби. Їм багато завдячувала, зокрема, прагматична тенденція в історіографії раннього модерну, вони ставали однією з головних основ рефлексій над талантами вождів, конкретним королюванням або й над іншими загальнішими питаннями історії.

Багато важить також сам сюжет війни на Великому Кордоні з мусульманською цивілізацією. Він мав усеєвропейське значення, відтак річпосполитські твори на цю тему знаходили розголос та вдячного читача по всій Європі (стимулюючи й перекладацьку практику). До певної міри саме вони торували

шлях туди як для цілої історіографії Речі Посполитої, так і для будь-якої інформації про Україну.